

07.00.09. / М.В. Мокрова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/65412.html>. 2. Див.: Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17-18 (157-158). – Травень. 3. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон. – М.: Изд-во "Весь мир", 2003. – 368 с. 4. Fundamentals of oral History. Texas Preservation Guidelines. – Austin: Texas Historical Commission, 2004. – 21 р. 5. Розенталь Г.Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії / Габріель Розенталь // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 42-58. 6. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления кризисных ситуаций) / Федор Ефимович Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с. 7. Мусієздов О. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії / Олексій Мусієздов // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 83-90. 8. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усно історичних дослідженнях: до питання про теорію нарративного аналізу / Гелінада Грінченко // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко.

ко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 59-76. 9. Бескова І.А. Феномен істинності: подводные камни методологии // Истина в науках и философии; под ред. И.Т. Касавина, Е.Н. Князевой, В.А. Лекторского. – М.: Альфа-М, 2010. – 496 с. – (Библио-журн. "Эпистемология и философия науки"). 10. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 272 с. 11. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман; пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. 12. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгард Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с. 13. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгард Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с. 14. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Хосе Ортега-і-Гасет // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори.. – К.: Основи, 1994. – 420 с. 15. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ./ Джон Тош. – М.: Издательство. "Весь Мир", 2000. – 296 с. 16. Мерло-Понти М. Феноменологія сприйняття / Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка / Моріс Мерло-Понті. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2001. – 552 с. 17. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – ("Серія "Зміна парадигми"; вип.15"). 18. Рикёр П. Память, история, забвение / Поль Рикёр; пер. с франц. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с. – (Французская философия XX века). 19. Passerini L. Work, ideology and consensus under Italian Fascism // L. Passerini // History Workshop Journal. – 1979. – Vol. 8. – No 1. – P. 82-108. 20. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен; переклав з нім. В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.

Надійшла до редколегії 13.03.12

В. Лакно, асп. Полтавського нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка

## ПОВСЯКДЕННІ ДУХОВНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ У СПОГАДАХ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ

*У статті досліджуються повсякденні переживання колишніх оstarбайтерів під час перебування у Третньому Рейху. Аналізуються їх думки, емоції, пов'язані з перебуванням у чужій країні, зародженням і проявом почуттів дружби та кохання, необхідністю задоволення своїх інформаційних, естетичних і релігійних потреб.*

*The article deals with everyday experiences of former ostarbeiters while in the Third Reich. Analyzing their thoughts, emotions associated with being in a foreign country, the emergence and manifestation of feelings of friendship and love, the need to meet their informational, aesthetic and religious needs.*

Поряд із природними потребами, задоволення яких є умовою фізичного існування людини (їжа, одяг, житло тощо), важливе місце в її житті посідають духовні запити. Глибоко дослідити ці потреби можна лише за допомогою методів усної історії. Саме усноісторичні методи посідають важливе місце в дослідницьких проектах реконструювання минулого. Найбільшої ваги дана методика набуває тоді, коли вивчається період, очевидці якого можуть бути інформантами ще за свого життя. До таких проблем історії належить час другої світової війни. Одним із його аспектів є доля українських оstarбайтерів в Третньому Рейху. Саме при вивченні їхнього нематеріального буття у повсякденних практиках на передній план висуваються усноісторичні дослідження. Вони дають можливість з'ясувати духовні потреби, духовні можливості і в цілому духовний світ оstarбайтерів. Саме цього бракує у писемних джерелах.

Метою нашої розвідки є дослідження духовного світу колишніх оstarбайтерів під час перебування у Третньому Рейху за допомогою усноісторичних методик.

Окремі аспекти нашої проблематики розглядалися у працях С. Гальчака [3], А. Кравченко та С. Батурина [8], Т. Пастушенко [13], П. Поляна [19]. Однак у працях цих науковців духовний світ східних робітників розглядається в контексті більш загальних проблем і подій. До сьогоднішня означена проблематика не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Джерелами нашої розвідки є інтерв'ю та спогади колишніх оstarбайтерів. Окремі з них опубліковані в спеціальних збірках, а частина взяті автором особисто, упорядковані й зберігаються в архіві Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Східні робітники, перебуваючи в Третньому Рейху, дбали не лише про свої фізіологічні потреби, а й про

свій духовний світ. Своє становище вони сприймали як принизливе, залежне, неповноцінне й називали себе "наймитами", "кріпаками", "рабами", "невільниками", "неповноцінними істотами" [23, с. 199; 9, с. 64, 76].

Найбільшою для оstarбайтерів була розлука з рідними і перебування на чужині. Навіть якщо українець у Третньому Рейху мав гарні умови проживання, то його найбільші переживання були пов'язані з перебуванням на чужині. "Тільки скучала за домом і всьом, а так мені непогано було" – пригадує П. Овчаренко [10, с. 67]. Східні робітники не забували про рідних, які залишилися на батьківщині. Часто, збираючись групами, східні робітники згадували своїх родичів, складали вірші, змінювали тексти відомих пісень [24, с. 317]. Розповідаючи про пережите, вони описують свої почуття до родини: "... а найбільше... так хотілося побачити рідних, особливо маму" [29].

Частина оstarбайтерів сприймала своє перебування в Рейху як тимчасове явище; вони плакали надію повернутися на батьківщину: "... була надія. Якби то не було... Здавалося ми в цьому логові... А надія була" [6, с. 65], "... серце рвалось на кусочки... щось жевріло в душі. Я вірила, що ми повернемось додому (з історії знаю, що шведів розгромили під Полтавою, а "Москва, спаленная пожаром, французам отдана", але перемогу одержала наша руська армія... і це мені давало надію, що Гітлер ніколи не виграв війну" [11, с. 224]. Проте, певна частина оstarбайтерів втратила надію повернутися додому: "... ми навіть і не думали, що доживем, думали: кінець и все" [4, с. 164], "... думали, що ніколи додому не вернемось" [29].

Щоденні переживання оstarбайтерів пов'язані також з патріотичними почуттями: любові до своєї Батьківщини, нації. Адже офіційно для радянських робітників була введена загальна назва "оstarбайтер". Тим самим цей

© Лакно В., 2012

термін завуалював їхню національну приналежність. Але на практиці німецька влада і населення ототожнювали оstarбайтерів з "руссе", "росіянами", "руськими". Це помітили українці й у розповідях з цього приводу обурювалися: "... вони називали нас русіш... Я кажу: "Найн, Україна, Україна!" [17, с. 69].

Через те, що східним робітникам забороняли або максимально обмежували спілкування з німецьким населенням чи іноземними робітниками, у їхньому середовищі нерідко зароджувалося почуття міцної дружби: "як не голодно, як не холодно... знаходили спільну мову, зближалися люди, і там... міцно дружили" [2, с. 39], "така була дружна сім'я" [6, с. 64], "по десять душ було у кімнаті, то... ніякого скандалу" [25]. Проте частина депортованих вважала, що міцної дружби в таборах не було й не могло бути, "тому що різний вік був" [15, с. 191], а також "були такі дівчата, що крали" [26]. Стосунки, які склалися між оstarбайтерами, самі вони називають звичайним вимушеним спілкуванням [15, с. 191]. Тому окремі примусові робітники в таборі переживали почуття самотності. Російський дослідник П. Полян називає його "прилюдною самотністю", коли людина завжди знаходилася між людьми і не могла побути на самоті [19, с. 245].

Оstarбайтери переживали й любовні почуття. Вони знайомилися, зустрічалися, закохувалися, ревнували, вступали в інтимні стосунки тощо. Це ставало частиною їхнього повсякдення. Тобто, можна сказати, вони жили звичайним життям. Не зважаючи на нестерпні умови праці, незадовільне харчування, східні робітники знаходили час для власних любовних переживань. Свої перші любовні почуття оstarбайтери згадують і зараз. "В лагері і в мене був друг надзвичайний... він мене... пригорне до себе і поцілує ніжно... ті ніжні поцілунки я пронесла через усе своє життя" – пригадує О. Понеділок [11, с. 225].

В оstarбайтерів поряд з позитивними, виникали й негативні почуття до деякого з представників своєї нації. Так, ненависть і заздрість окремі східні робітники відчували до українців з дистрикту "Галичина", бо ті мали більше прав і менше обмежень: "... ми їх ненавиділи, хоч Марія-бендерка з нами працювала, але ніколи з нею не спілкувалися" [33, с. 115].

Звичайним явищем для оstarбайтерів стало вживання лайливих слів. Сільська дівчина А. Осадчук помітила, що, як правило, нецензурно висловлювалися дівчата з великих міст (Одеси, Донецька). Це полегшувало їм перебування в Німеччині, "бо таке життя було" [12, с. 422]. Ю. Швайченко також відмічає цю рису міських дівчат (київлянок, дніпропетровок). Така лексика викликала в неї шок, почуття здивування, зниклої й страху: "Страшно. Я прямо в обморок падала. Тому що цей матерно. І навіть німок навчили лаятися" [34, с. 179].

Прикметним складником повсякденності багатьох оstarбайтерів була потреба в релігійних обрядах. Німці не очікували, що з атеїстичної держави, де релігію офіційно заборонили, прийдуть віруючі люди. Тому спочатку східним робітникам не дозволяли відвідувати церкви, мати духовних наставників з-поміж емігрантів і німецьких священиків. У 1944 р. заборона острівцям відвідувати релігійні заклади була знята.

Релігійність оstarбайтерів найкраще виявлялися під час екстремальних ситуацій, розгляду справ про їхні дрібні правопорушення: усі без винятку покарані острівці зверталися до Бога, давали від його імені обіцянки ніколи не повторювати подібного [7, с. 66].

Нехтуючи заборонами, досить часто у вільний час оstarбайтери ходили до церкви: або з цікавості, або на релігійні свята, або задля задоволення своїх релігійних потреб [18, с. 447]. Інколи острівці на чужині ставали віруючими. "Саме в цей час я вперше по-справжньому

став вірити в Бога" – пригадує Є. Руднєв [21, с. 238]. М. Перебийнос також, будучи в Німеччині, долучилася до віри: "... із Дніпропетровської області була... Марія... зуміла усіх нас об'єднати... ми всі поробили такі невеличкі молитовнички... записали "Отче наш" і 10 заповідей... А німці нам купили маленькі (іконки. – В.Л.)... "Матір Божу" і "Ісуса Христа"... Ми це там понаклеювали... і тому в нас скільки було, ні у кого шаф не закривався, ніколи ніхто нічого не зачепи..." [30].

Проблемою для оstarбайтерів також ставала недостатня поінформованість не лише про рідних, а й про події на батьківщині, у світі, перебіг війни тощо. Заповнити інформаційний вакуум можна було читанням газет, журналів, тижневиків тощо. У Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета "Голос", видавалися додатки "Українець", "За нову Європу", "Хлібороб", "Вісті", друкувався ілюстрований журнал "Дозвілля" [3, с. 189]. Проте, настільки правдивою була інформація, вміщена в офіційних друкованих виданнях, східні робітники не знали. Та й повноцінно забезпечити газетами кілька мільйонів острівців в умовах війни було неможливо. Інколи інформацію про перебіг війни оstarбайтери отримували також з листівок і преси, які розповсюджували у таборі підпільники.

Траплялися випадки, коли, щоб підбадьорити робітників зі сходу, інші іноземні робітники ділилися з ними інформацією про перемоги радянської армії: "... австрійці... гукали, що іди сюди. Й ото й каже, що вже ваші отам... завоювали" [28]. Втамувати інформаційний голод східним робітникам допомагали також місцеві мешканці. Так, С. Петрашенко згадує, що про поразку німців в районі Курська і Белгорода йому розповів німець, який інколи працював у його господаря [16, с. 147]. Працюючи поряд з оstarбайтеркою О. Понеділок, німецький робітник розповідав їй про бої радянської армії [11, с. 224].

Декому із східних робітників (особливо тим, які працювали в аграрному секторі економіки або прислужую) дозволяли передплачувати та купувати книги. М. Коробенко таким чином прочитав "Зруйноване гніздо" А. Кашенка, книгу про гетьмана Мазепу, постійно читав журнал "На досуге", газети "Нове українське слово" та "Краківські вісті" [7, с. 406-407]. Навіть німецькі громадяни, розуміючи потреби окремих острівців в інформації та самоосвіті, передавали книги в таборі [4, с. 164].

Однією з перешкод і незручностей перебування в Рейху для примусових робітників був мовний бар'єр. Майже всі вони не знали німецької мови, а тому не розуміли місцевих мешканців. Хоча на роботі й у таборі був перекладач, але це не завжди було зручно (особливо у вихідні дні під час прогулянок містом), а в сільській місцевості перекладачів, як правило, не було взагалі. Тому найкращий вихід з такої ситуації – вивчити іноземну (німецьку) мову. Більшість острівців налаштовували себе відразу на її сприйняття та принаймні недосконале вивчення. Часто знання мови вимагав процес виробництва, коли не було перекладача. Окремі оstarбайтери просили адміністрацію табору забезпечити брошурами та книгами німецькою мовою з метою її вивчення. Так, З. Башлай удосконалене таким чином знання німецької мови допомогло в подальшому житті. Вона пригадує: "Я читала там німецькі газети... книги і поступово... набирала багаж слів" [5, с. 198]. Повернувшись на батьківщину, жінка влаштувалася працювати перекладачем. Проте не всі примусові робітники активно вивчали німецьку мову. Частина відмовлялася це робити на знак протесту проти нової дійсності.

Важливим складником оstarбайтерівських буднів було листування. Східним робітникам офіційно дозволяли надсилати листи на окуповану територію та лис-

туватися в межах Третього Рейху. Щоб лист дістався адресата, у ньому забороняли згадувати про: несприятливі умови роботи та проживання, погане харчування, підпільну (спекулятивну) торгівлю в таборах, недостатню лікарську допомогу, неотримання посилок від рідних, обмеження особистої свободи, бомбардування тощо [20; 32]. Колишні оstarбайтери пригадують: "Треба було писати, що харашо, хоч вам плохо. Прийшов був переводчик... і каже: "Девочки, я все бачу, знаю і понимаю. Не пишіть, що вам плохо, пишіть, що харашо, то хоч дома знають, що ви живі, а так провере цензура і ваше письмо порвуть" [27].

Складовою повсякденного життя східних робітників стало очікування листа від рідних. Колишня оstarбайтерка К. Шевеля так описує цей процес: "...як ідемо повз коменданта, а... він понаставляє коло вікон откритки отак рядом, то ми дивимось: "О, є, є! Комуś є вже откритка" [31]. З листів працюючі в Німеччині дізнавалися про подробиці життя свого села. За спостереженням української дослідниці Т. Пастушенко, вони жадібно ловили всі новини, які надходили з дому, у свідомості продовжували активно жити подіями свого села: як "вродив" хліб і година; хто народився, одружився, помер; як "без мене на хуторі"; "що балакали люди за мене після мого виїзду" тощо [33, с. 229].

З-поміж видів культурного дозвілля оstarбайтерів було відвідання різноманітних розважальних заходів та закладів у Рейху: футбольного матчу, фотоательє, цирку, концертних залів тощо. Але такі випадки траплялися порівняно рідко.

Якщо ж відвідувати подібні заклади оствіці не могли, то їхні щоденні позаробочі розмови мали певне естетичне забарвлення. Вони обговорювали переглянуті раніше фільми, прочитані ще до війни книги, співали українських пісень, розповідали вірші. Колишній оstarбайтер Є. Руднев пригадує: "Вечорами хлопці... збирались у бараці і згадували довоєнний час; пам'ятаю, розказували по декілька разів зміст кінофільмів "Путівка в життя", "Чапаєв", "Семеро сміливих", дехто декламував вірші" [21, с. 237]. А Є. Босяк розповідає: "Вільний час проводили... в одній кімнаті, яка була виділена, згадували про свою батьківщину... співали українські пісні" [1, с. 87]. Г. Дерій уточнює: "Хароші, селянські пісні було заспіваємо. Ну, а що робить? А тоді плачемо..." [28].

Таким чином, духовний вимір повсякденності оstarбайтерів включав думки, переживання, емоції, пов'язані із сприйняттям себе в чужій країні як безправних осіб (рабів, невольників, наймитів, кріпаків); надією на повернення додому; розлукою з рідними; ідентифікацією, а в окремих випадках, відстоюванням приналежності до української нації; почуттями дружби, любові, ненависті, осуду до своїх співвітчизників тощо. Окрім цього важливим для східних робітників було задоволення своїх інформаційних, престижних, релігійних потреб.

Отже, даною науковою розвідкою ми спробували проаналізувати повсякденні практики колишніх оstarбайтерів, встановили елементи та проблеми такої повсякденності. Означена нами проблематика потребує подальшої науко-

вої розробки в складі більш комплексного дослідження повсякденності колишніх східних робітників.

1. Босяк Євгенія Степанівна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К., 2006.
2. Василь Степанович Чернобаєв // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків, 2004.
3. Гальчак С.Д. "Східні робітники" з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003.
4. Зінаїда Володимирівна К. // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків, 2004.
5. Зінаїда Іванівна Башлай // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків, 2004.
6. Зінаїда Іванівна Карпенко // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків, 2004.
7. Коробенко Михайло Митрофанович // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К., 2006.
8. Кравченко А., Баткрин С. Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. — Львів, 2005.
9. "Ну нащо мені війна? Вона мені не нужна" — інтерв'ю з Надією Бредіхою // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків, 2009.
10. Овчаренко Парасковія Іванівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Ляхно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава, 2011. Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrt=JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>.
11. Олександра Іванівна Понеділок // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків, 2004.
12. Осадчук (Сліпенчук) Антоніна Прокопівна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К., 2006.
13. Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). — К., 2009.
14. Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. — 2003. — Вип. 7.
15. Петренко М. Не ступлю на цю землю. Повість. — К., 1971.
16. "Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки" — інтерв'ю з Сергієм Петрашенком // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків, 2009.
17. "Погнали нас в Германію" — інтерв'ю з Анастасією Годун // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків, 2009.
18. Покидько Анастасія Федосіївна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К., 2006.
19. Полян П.М. Жертви двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. — М., 2002.
20. РДВА, ф. 1358-к, оп. 1, спр. 48, арк. 4-4 зв.
21. Руднев Євген Миколайович // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К., 2006.
22. Савченко Майя Гаврилівна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К., 2006.
23. Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських "оstarбайтерів". — Полтава, 2005.
24. Синяєва (Андрєєва) Олександра Іванівна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К., 2006.
25. Транскрипт інтерв'ю з Вільховик Галиною Йосипівною. — Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.42, арк. 8.
26. Транскрипт інтерв'ю з Герасимовою Катериною Григорівною. — Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.49, арк. 14.
27. Транскрипт інтерв'ю з Давиденко Ганною Артемівною. — Фонд ПДПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 56, арк. 3.
28. Транскрипт інтерв'ю з Дерій Ганною Юхимівною. — Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2. спр.78, арк. 17, 28.
29. Транскрипт інтерв'ю з Онацько Оленою Карпівною. — Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.74, арк. 2-3.
30. Транскрипт інтерв'ю з Перебийнос Марією Яківною. — Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2, спр.48, арк. 6.
31. Транскрипт інтерв'ю з Шевелею Катериною Прокопівною. — Фонд ПДПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2., спр. 76, арк. 13.
32. ЦДАВО, ф.Р-3676, оп. 4, спр. 161, арк. 10-12.
33. Швейко В. Життя продовжується... (біографічна оповідь) / Василина Швейко // Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для випробувань / Упор. Т.Ю. Нагайко. — Тернопіль, 2007. — С. 107-117.
34. Юлія Андріївна Швайченко // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків, 2004.

Надійшла до редколегії 13.03.12